

ПАМ'ЯТКИ

Наталія ДМИТРЕНКО
(Ніжин)

Місцеві музеї Чернігівщини у справі збереження церковних коштовностей в 20-30 роки ХХ ст.

Одним із суттєвих джерел утворення музейних колекцій впродовж 20-х років ХХ ст. були вилучені з церков і монастирів культові речі. В даному дослідженні розглянуті законодавчі акти, події, факти, які відбувалися в 1921-1931 роках і які стосуються політики партійно-державного керівництва щодо церкви і, зокрема, долі культового майна. Це спроба дослідити еволюцію цих відносин, визначити місце та роль місцевих краєзнавчих музеїв у цих відносинах і справі охорони та збереження церковної старовини.

22 січня 1919 р. побачив світ Декрет РНК Української РСР про відокремлення церкви від держави. Згодом, 1 квітня того-таки року з'явився наступний Декрет "Про передачу історичних і мистецьких коштовностей у розпорядження Народного Комісаріату Освіти" [1]. Згідно з цих документів, усе церковне майно проголошувалося народною власністю, речі художньо-історичної цінності визнавалися такими, що перебувають під охороною й наглядом НКО; молитовні будівлі та культові речі заносилися до спеціальних реєстрів, а потім передавалися релігійним громадам під їх відповідальність. У травні 1921 р. газета "Вісник" оприлюднила інструкцію Народного Комісаріату Юстиції "О применении законно-положений об отделении церкви от государства и школы от церкви": "Вскрытие мощей равным образом не может быть признано стеснением или ограничением в делах веры, как являющееся разоблачением векового обмана. После вскрытия раки передаются в местные музеи в отделы церковной старины. У служителей культа отобрать печати и официальные документы, воспользуются ими пользоваться впредь. Местный исполком обязывает представителей церкви предоставить в 3-х экземплярах инвентарную опись имущества, предназначенных для богослужбных и обрядовых целей. По этой описи имущество поступает в ведение Совета рабочих и крестьянских депутатов и передается им с одним экземпляром описи в

бесплатное пользование всем тем местным жителям соответствующей религии, которые желают взять в пользование имущество. Второй экземпляр с распиской на нем получателей хранит у себя Совет рабочих и крестьянских депутатов, третий пересылается в НКО. Число получателей церковного имущества ограничивается 20-ю членами. Принявшие имущество обязуются хранить его, как доверенное им народное достояние” [2]. Ймовірно, поява такого документу була викликана хвилею обурення представників духовенства та віруючих із приводу брутальних дій влади відносно церковних святинь, зокрема, розкриттям святих мощів. Газета “Известия” Чернігівського губернського виконкому надрукувала замітку “Борьба с темнотой”, де оприлюднила акт огляду мощів Феодосія Углицького, підписаний прозектором московського Лефортовського моргу Семеновським, археологом професором Макаренком і професором хімії Прилежаєвим [3].

Утілювати в життя положення декретів, як зазвичай, розпочали з центру, а на початку 20-х років до цієї справи долучилася і провінція. Повітові виконкоми приймають постанови, згідно з яких церковне майно (храми, монастирі, костьоли, синагоги та молитовні будинки з їх інвентарем) вважається народним надбанням, представники релігійних культів зобов’язані у присутності представників місцевої влади скласти опис майна в 3-х примірниках [4].

Опис церковних коштовностей було першим етапом у справі відокремлення церкви від держави. До опису входили не всі культові речі, а лише такі, що мали художньо-історичну цінність. Крім представників місцевої влади, під час складання подібних реєстрів були присутніми музейні працівники, як представники науково-просвітніх закладів системи НКО. До них зверталися як до фахівців, котрі могли визначити художню вартість того чи іншого предмету. Співробітники Чернігівського крайового музею та місцевих музеїв брали на облік культові речі особливої художньо-історичної вартості, вносячи їх до “Книги обліку позамузейних пам’яток”, а потім контролювали їх збереженість [5].

Перехід до нової економічної політики, проголошеної в березні 1921 р. на X з’їзді РКП(б), спричинив, на думку декого з більшовицьких керівників держави, посилення буржуазного впливу на трудящих у зв’язку зі збільшенням капіталістичного елементу в нових економічних умовах. До розряду ідейних прибічників реставрації капіталізму потрапляє нова буржуазія, заможне селянство, а також духовенство. Звинувачення останнього в контрреволюційній пропаганді, у використанні “Слова Божого для подальшого духовного одурманення та відколювання народної маси від Радянської влади” призвело до того, що влада вдалася до відкритої націоналізації церковного й монастирського майна.

За Декретом Всеросійського Центрального Виконавчого Комітету (далі – ВЦВК) від 27 грудня 1921 р. “Про цінності, що знаходяться у церквах і монастирях”, майно історико-художнього значення переходило у розпорядження відділу у справах музеїв НКО [6]. Це означало, що особливо цінні культові речі мали потрапити до музейних колекцій. Згаданий декрет доповнив наступний від 22 лютого 1922 р. “Про порядок вилучення церковних цінностей, які знаходяться в користуванні груп віруючих” [7]. Влада розуміла, що знайде небагато однодумців у цій справі, відтак, у декреті зазначалося: “Провести секретное решение съезда о том, что изъятие ценностей, в особен-

ности, самых богатых лавр, монастырей и церквей должно быть проведено с беспощадной решительностью, безусловно ни перед чем не останавливаясь и в самый кратчайший срок. Чем большее число представителей реакционного духовенства и реакционной буржуазии удастся нам по этому поводу расстрелять, тем лучше. Надо именно теперь проучить эту публику так, чтобы на несколько десятков лет ни о каком сопротивлении они не смели и думать” [8]. Губернське партійне керівництво надсилає циркулярні листи на місця з практичними порадами, як треба готувати населення до позитивного сприйняття їх подальших дій. Показовим є лист секретаря губкому в м. Городню: “Изъятие церковных ценностей в пользу государства возможно будет сделать после соответствующей подготовительной работы. Поэтому агитпроп губкома предлагает вам по получении сего устроить собрания, совещания, заседания рабочих, крестьян и красноармейцев. На каждом таком собрании обязательно выносить положительную резолюцию о сдаче церковных ценностей в пользу государства. Старайтесь духовенство привлекать к выступлениям в пользу голодающих. Нужно поставить себе задачу втянуть в это собрание всех беспартийных” [9]. Але попри всю попередню підготовку громадської думки, влада не отримала схвальну оцінку своїм діям. Віруючі запропонували владі компромісний шлях, але він не відповідав меті, яку поставили перед собою правлячі кола. Відповіддю на цю пропозицію був циркулярний лист із Москви за підписом М.І. Калініна, В.М. Молотова та С.В. Косіора, де зазначалося: “Во многих местах изъятие приостановлено вследствие предложения стороны верующих выкупить церковные ценности. Неполное изъятие будет рассматриваться как нерадение местных комиссий упарткома и уисполкома. Ходатайства об оставлении части ценностей приостанавливают изъятие. 26 апреля 1922 г.” [10]. За процесом вилучення спостерігали на місцях уповноважені губернського чека, вони ж повинні були доповідати що два тижні про результати голові свого відомства [11].

Про масштаби та швидкість, з якою проводилася ця компанія, свідчить стаття “Духовенство и изъятие церковных ценностей на Черниговщине”, надрукована в липневому номері газети “Красное знамя”. У статті підсумовувалося: “... работа по изъятию церковных ценностей на Черниговщине почти закончена, большая часть ценностей отправлена в Москву. Работа началась в конце марта, в уездах немного позже. Прошла удовлетворительно, хотя и были небольшие протесты со стороны сельского населения. В Мене избил члена комиссии, в Нежине за сокрытие ценностей осудили монахиню. В Глуховском уезде в с. Уздица священник звонил в колокола, чтобы собрать народ и препятствовать изъятию ценностей. Настоятель И[оанно-]Богословской церкви из Нежина был осужден за сокрытие ценностей. Изъято по уездам: Городнянский – золота – 7 золотников, 94 доли; серебра – 4 пуда, 17 фунтов, 73 золотника. Соницкий уезд – золота – 48 долей, серебра – 19 пудов, 5 фунтов. Нежинский уезд – золота – 39 золотников, 48 долей; бриллиантов – 5 каратов; алмазов – 5 каратов; жемчуга – 1фунт и 1 митра. Новгород-Северский уезд – золота – 15 золотников, 14 долей; жемчуга – 11 золотников, 36 долей; 1 митра; серебра – 19 пудов, 32 фунта, 84 золотника. Конопотский уезд – золота – 4 золотника, 66 долей; серебра – 11 пудов, 23 фунта, 62 золотника” [12]. Архіви зберегли документ – відповідь Ніжинського окружного фінансового відділу на запит окружної політпросвіти про музейні цінності, які були вилучені з ніжинських церков і вивезені за межі України. “Из Благовещенского муж-

ского монастыря: митра чернобархатная, оцененная в 1000 рублей, архиерейский жезл, две серебряные ложечки, большой серебряный крест с дарохранительницей и вызолоченным распятием; из Рождественского мужского монастыря: три позолоченных серебряных ложечки, архимандритский жезл деревянный в серебряной оправе с изображением двух драконов, серебряная дарохранительница; из Собора Николаевского: три напрестольных серебряных креста 1789 года (высшей ценности); из Греческой церкви: две серебряных чаши с гравюрами 1792 года, крест кипарисовый в серебряной оправе, позолоченная серебряная чаша 17 ст., дарохранительница 17 ст., два серебряных сосуда для даров, четыре пряжки от поясов, серебряные пряжки с эмблемами, старинное серебряное блюдо, паникадило серебряное и 11 серебряных лампад” [13].

Розпорядженням Чернігівського губвиконкому від 17 квітня 1923 р. до складу губернських і повітових ліквідаційних комісій були допущені представники народної освіти “с правом бесплатного отобрания имущества ликвидируемых храмов и монастырей, имеющих историческое и художественное значение” [14]. Музейні працівники, краєзнавці вважали своїм завданням, професійним обов’язком участь в роботі таких комісій [15]. Вилучене церковне майно акумулювалося на складах Державного сховища (Гохрану) НКВС у Москві. Влітку 1922 р. туди були допущені представники Укрголовмузею, які склали опис (на 43 аркушах) музейних предметів із числа церковних коштовностей, що там зберігалися. Метою цієї роботи було повернення в Україну частини культового майна задля поповнення музейних колекцій. 783 предмети з цього реєстру були вилучені з церков і монастирів міста Чернігова та губернії [16].

У квітні 1923 р. відділ НКВС, що займався справою відокремлення церкви від держави, надсилав губернським, повітовим і районним виконкомом пояснювальну записку, де вказувалося: “Ликвидком должен зорко следить за показанными в описи предметами, составляя новый список предметов государственных, исторических и музейных, имея ввиду, что главная ответственность за сохранность этих вещей лежит на ликвидкоме. Необходимо употребить усилие, чтобы изъять наиболее редкие экземпляры утвари и церковных книг для передачи их в губархив и музей культов” [17]. Частина націоналізованого церковного майна потрапляла до місцевих музеїв. Непоодинокими були також випадки, коли до предметів місцевої церковної старовини проявляли інтерес провідні музейні установи, надсилаючи до відповідних державних органів подібні клопотання: “Мы нижеподписавшиеся, председатель Нежинского окр админотдела Лютый, представитель Всеукраинского Социального Музея им. Артема К. Берладина и председатель общины верующих Успенской церкви г. Нежина, признали, что в церкви есть имущество музейного значения и постановили изъять его из пользования общины верующих для передачи в Социальный Музей им. Артема”* [18].

Увагу привертали не тільки вироби з дорогоцінних металів, а й церковні бібліотеки. Дирекція Всенародної бібліотеки ВУАН звернулася до Ніжинського окрадмінвідділу з клопотанням про передачу їм книг із Благовіщенського монастиря, що свого часу були подаровані обителі її фундатором Стефаном Яворським, – “ввиду того, что надлежащее научное использование старопечатных книг и рукописей возможно только в крупных научных центрах” [19].

---

* У цьому списку 26 позицій – *авт.*

Культові речі, потрапляючи до музеїв, утворювали церковні відділи або відділи культового майна. В першій половині 1920-х років на теренах тодішньої Чернігівської губернії такі відділи працювали в Конотопському (1313 експонатів), Остерському (103 експоната), Ніжинському (25 експонатів), Новгород-Сіверському (65 експонатів) музеях [20]. Іноді високохудожні речі з числа церковного майна входили до складу відділів мистецтв (наприклад, у Роменському окружному та Сумському художньо-історичному музеях) [21].

Неодмінним пунктом плану роботи місцевих музеїв у 1920-х роках було проведення обстежень споруд церков і монастирів свого регіону з метою обліку й охорони поза-музейних пам'яток. Архівні джерела вказують на особливо плідну в цьому напрямку роботу Конотопського музею в 1923-1924 роках. За час директорства М.Г. Вайнштейна силами місцевих науковців (на той час їх було двоє) були проведені обстеження церкви в с. Гірявка, де зберігалось багато речей, пов'язаних із іменем видатного українського історика та громадського діяча О.М. Лазаревського [22]. Тоді ж була обстежена (й ужиті всі можливі заходи щодо її охорони) пам'ятка архітектури XVIII ст. – Успенська церква в с. Вишеньки [23]. Зі звіту про роботу Конотопського окружного музею за 1924 р. дізнаємося, що на облік позамузейних пам'яток було взято 6 церков [24]. У 1925 р. керівником Конотопського музею стає О.Ц. Поплавський. За його директорства (до 1928 р.) була проведена значна пам'яткоохоронна робота в м. Батурині. Обстежена церква Воскресіння (усипальниця останнього гетьмана Підросійської України Кирила Розумовського) та Микола-Крупницький монастир [25].

Директор Прилуцького окружного музею В.І. Масловим здійснив 6 наукових відряджень до Густинського та Ладанського монастирів. Під час цих експедицій зроблено 133 світлини монастирських будівель [26]. У 1923 р. всі церкви м. Козелець узяті на облік Остерським окружним музеєм. Речі, що мали музейне значення були вилучені. До реєстру позамузейних пам'яток була занесена розташована у передмісті м. Остра – Старогородку т.зв. Юр'єва Божниця, яка являла собою руїни храму XII ст. з унікальними фресками. За легендами храм був збудований у добу Юрія Долгорукого. Директор музею А.Г. Розанов висловлював занепокоєння щодо збереження фресок, оскільки дах будівлі був у занедбаному стані – останній ремонт проводився аж у 80-ті роки XIX ст. коштом місцевого земства [27]. Співробітниками Роменського окружного музею спільно з представниками Товариства захисту пам'яток старовини та мистецтва (засноване в 1919 р.) були обстежені Вознесенська церква та Святодухів Собор [28].

До справи охорони позамузейних пам'яток залучалися також районні та міські музеї, колекції яких згодом поповнили фонди державних і окружних. Представниками Глухівської повітової інспектури народної освіти разом із музейниками були обстежені місцевий трійцький собор, Вознесенська та Миколаївська церкви, які мали цінні архіви [29]. На початку 1925 р. охоронні заходи проводилися на чолі із завідувачем Чернігівською губернською політосвітою В.А. Шугаєвським. Було оглянуто 6 церков м. Глухова та Успенський жіночий монастир, з XVIII ст. – своєрідний мистецький осередок гаптування. До того ж, кілька років ігуменею монастиря була Марія Магдаліна, мати гетьмана Івана Мазепи. Результатом обстеження було те, що найбільш цікаві та коштовні речі були взяті на облік. Частина з них була призначена до термінового вилучення [30].

Представниками Шосткінського ВУКОПС* та місцевого музею на початку 1920-х років проведені перші дослідження на території Гамаліївського (Харлампіїва) монастиря, заснованого ще в 1702 р. Особливу цінність об'єкту складала монастирська бібліотека й іконостас, розписаний Якимом Глинським на замовлення гетьмана Івана Скоропадського. Велике історичне та мистецьке значення мала монастирська збірка різьблених речей, порцеляни, рукописів, стародруків, ювелірних виробів, гаптів, а також лапідарій [31]. Була обстежена й узята під охорону старовинна церква у с. Паліївка Шосткінського повіту, в бібліотеці якої зберігалися рукописи, стародруки акти та метричні книги, найстаріша з котрих датована 1714 р. [32].

У 1925 р. керівництво країни проголошує курс на побудову потужної індустріальної держави. У зв'язку з нестачею коштів на виконання такого складного завдання РНК СРСР та УВВ у липні 1926 р. приймають постанову “Положення про комісію з утворення спеціального фонду фінансування металургії”. Згідно з постановою все культове майно з міді, польського срібла, бронзи й інших кольорових металів, як-то: дзвони, канделябри, чаші, підсвічники, що знаходяться в закритих молитовних будинках або в таких, що закриваються, слід було безкоштовно здавати до “комцетфонду”. З метою проведення цієї компанії, НКВС в липні 1928 р. пропонує окрадмінвідділам негайно розпочати роботу з виявлення вище зазначеного майна, визначивши його кількість та вагу. Відомості необхідно було надіслати до органів НКВС до 1 вересня [33]. Культові речі з дорогоцінних металів передаються до державних сховищ НКВС, звідти до “Рудметторгу”; в разі, якщо вони не мають історичної та художньої цінності – то до Московського утильзаводу № 1 [34]. Означені речі вилучалися не тільки із закритих церков і монастирів, ревізії підлягало й культове майно діючих храмів. Наприклад, у 1928 р. директором Прилуцького окружного музею В.І. Масловим було передано до “комцетфонду” 6,75 кг виробів із кольорових металів [35].

1929 рік стає початком нового етапу в розвитку відносин між державою та церквою. У січні ЦК ВКП(б) затверджує Постанову “Про міри посилення антирелігійної роботи” [36]. Постанова наказує НКО УСРР змінити курс безрелігійного виховання на антирелігійну пропаганду, зміцнити мережу антирелігійних музеїв, хат-читалень, народних домів, бібліотек. Цей документ викликав чергову хвилю нищення й розпродажу церковного майна; не обминула вона і музеї, що призвело до значного скорочення кількості експонатів у відділах церковної старовини. НКВС надсилає лист до всіх державних і окружних музеїв НКО УРСР “Про перегляд фондів кольорових металів”. Рада Праці і Оборони СРСР зобов'язала здавати Московському утильзаводу № 1, що знаходився у віданні господарського відділу ДПУ, позолочені речі, що не мали історичної чи художньої вартості: “Пропонуємо музеям у місячний термін переглянути фонди і надіслати речі на завод, складаючи акт у 3-х примірниках. Крім речей рухомого характеру перевозці підлягають іконостаси, бані культових будинків, які позолочені щирим золотом” [37]. Наприклад, Роменським окружним музеєм у 1930 р. було передано до “Рудметторгу” мідні та латунні речі в кількості 144 предмети (переважно з числа культового майна), 15 церковних дзвонів загальною вагою 6500 кг, різних виробів із металу – 420 кг [38]. Керівництво Прилуцького музею на наступну

---

* Всеукраїнський комітет по охороні пам'ятників історії і старовини.

пропозицію переглянути фонд речей із кольорових металів, відповідало, що з часу останньої передачі експонатів у 1928 р., ніякі речі, що перебувають в музеї, не втратили свого історико-художнього значення [39]. Незважаючи на уривчастість архівних відомостей такого характеру, можна припустити, що вилучення експонатів із кольорових металів мало значні масштаби, оскільки рішення центральних органів влади за умов існування тоталітарної держави, не підлягали обговоренню. Місцева преса рясніла об'явами на кшталт: "Громада села Березанки більшістю голосів ухвалила зняти дзвони з церкви та передати державі, а кошти повернути на підвищення врожайності" [40]. Водночас, крайові інспектури охорони пам'яток разом із музейниками наполегливо працювали над тим, аби жоден із дзвонів не був відправлений до плавильних печей без погодження з місцевими музеями. "За відомостями Київської крайової інспектури охорони пам'яток в Ніжинській окрузі мають зняти низку дзвонів. Оскільки серед них є такі, що мають велике художнє значення та характерні риси для історії ливарництва на Україні, інспектура просить окружний виконавчий комітет проводити передачу дзвонів до "Рудметторгу" з погодженням інспектури та Ніжинського окружного музею. Кожен дзвін має бути описаним за зразком, що його надіслано до музею. Дзвони, що мають за висновком музею особливе значення та своєрідне устаткування, інспектура просить, як зразки, залишати на місцях" [41].

Загалом, завдяки активній охоронній діяльності музейних працівників і краєзнавців була врятована значна кількість безцінних речей із числа церковної старовини. Позаяк, пам'яткоохоронне законодавство того часу залишалося недосконалим, у розмовах про збереження того чи іншого предмету, надання йому статусу музейного експонату, доводилося апелювати до свідомості та розуміння партійних і радянських керівників культурною справою. Успіх такої роботи найчастіше залежав від особистого авторитету музейного працівника, який відстоював перед посадовцем долю історичного раритету.

Розглянуте десятиліття (1921-1931 роки) дає змогу прослідкувати еволюцію відносин між державою та церквою в частині визначення долі церковного майна. Першим кроком у справі відокремлення церкви від держави був облік найбільш коштовного церковного майна з експертною оцінкою музейників та передання його релігійним громадам у користування та збереження. Наступним кроком влади було вилучення церковних цінностей у віруючих, із лавр, монастирів і церков за участю співробітників музеїв із визначенням історико-художньої цінності речей державного та музейного значення. Збір коштів на розбудову індустріальної держави призвів до нищення значної кількості культових речей. Ревізія ж музейних колекцій із кольорових металів призвела до змін у якісному та кількісному складі експонатів церковних відділів. Кінець 1920-х років ознаменувався масовим закриттям культових установ. У 1929 р. з 1108 церков на Чернігівщині, діючими залишилися лише 50 [42]. Скорочення кількості діючих храмів значно активізував діяльність місцевих музеїв із охорони позамузейних об'єктів культового характеру. Беручи активну участь в роботі ліквідаційних комісій, музейними працівниками була врятована значна кількість високохудожніх речей із числа культового майна.

1. Збірник узаконень УРСР. – 1919. – Ч. 34. – С. 395.
2. Вісник. – 1921. – 30 травня. – С. 11-15.
3. Известия. – 1921. – 21 марта (№ 60).
4. Відділ Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині (далі – ВДАЧОН), ф. Р-61, оп. 1, спр. 552, арк. 7.
5. Там само, спр. 889, арк. 121; спр. 1189, арк. 39.
6. Сборник уложений РСФСР. – 1922. – № 19. – С. 215.
7. Известия ВЦИК. – 1922. – 22 февраля (№ 46).
8. Ленин В.И. Письмо Молотову В. для членов Политбюро ЦК РКП (б) 19 марта 1922 г. // Известия ЦК КПСС. – 1990. – № 4 (303). – С. 193.
9. Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО), ф. П-8477, оп. 3, спр. 88, арк. 1.
10. Там само, ф. П-8477, оп. 3, спр. 77, арк. 8.
11. Там само, арк. 4.
12. Красное знамя. – 1922. – 9 июля (№ 152). – С. 2.
13. ВДАЧОН, ф. Р-598, оп. 1, спр. 666, арк. 37.
14. Там само, ф. Р-61, оп. 1, спр. 709, арк. 17.
15. Там само, ф. Р-6093, оп. 1, спр. 15, арк. 6.
16. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського (далі – НБУВ), ф. 70, од.зб. 250.
17. ВДАЧОН, ф. Р-61, оп. 1, спр. 709, арк. 27.
18. Там само, спр. 900, арк. 53.
19. Там само, спр. 774, арк. 75.
20. ДАЧО, ф. Р-593, оп. 1, спр. 2017, арк. 44; ф. Р-600, оп. 1, спр. 796, арк. 3; ф. Р-593, оп. 1, спр. 1862, арк. 289; ф. Р-593, оп. 1, спр. 1747, арк. 57.
21. ДАСО, ф. Р-5601, оп. 1, спр. 30, арк. 9.
22. ДАЧО, ф. Р-593, оп. 1, спр. 1751, арк. 58.
23. Там само, спр. 1850, арк. 9.
24. Там само, спр. 2017, арк. 44.
25. ДАСО, ф. Р-4653, оп. 3, спр. 31, арк. 94; Побожій С.І. “Необхідно пожертвувати... чесно”. Про трагічну долю музейного працівника // З історії українського мистецтвознавства: Збірник статей. – Суми, 2005. – С. 147.
26. Бюлетень Прилуцького окружного музею. – 1929. – № 2. – С. 75.
27. ДАЧО, ф. Р-593, оп. 1, спр. 666, арк. 28.
28. НБУВ, ф. X, од.зб. 18091.
29. ДАЧО, ф. Р-593, оп. 1, спр. 10, арк. 40.
30. Там само, спр. 1850, арк. 11.
31. Вечерський В. Монастирі Сумщини – осередки мистецького життя // Краєзнавство. – 1994. – № 1-2. – С. 35.
32. ДАЧО. – Ф. Р-593, оп. 1, спр. 723, арк. 107.
33. ВДАЧОН, ф. Р-61, оп. 1, спр. 1148, арк. 22.
34. Там само, спр. 122, арк. 60.
35. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України), ф. 166, оп. 10, об.зб. 533, арк. 9.
36. ДАЧО, ф. П-10, оп. 1, спр. 768, арк. 2.
37. ДАСО, ф. Р-5601, оп. 1, спр. 1151, арк. 107.
38. Там само, арк. 70.
39. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 10, спр. 533, арк. 10.
40. Нове село. – 1930. – 15 січня (№ 527). – С. 2.
41. ВДАЧОН, ф. Р-61, оп. 1, спр. 6093, арк. 46.
42. ДАЧО, ф. П-470, оп. 4, спр. 384, арк. 63.